

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний університет

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ
В УКРАЇНІ ТА СВІТІ:
ІСТОРІЯ, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ**

Матеріали
ІХ Всеукраїнської науково-практичної конференції

(Суми, 29 квітня 2022 року)

Суми
2022

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Власенко В. М., канд. іст. наук (Сумський державний університет);
Гончаренко А. В., канд. іст. наук (Сумський державний університет);
Дегтярьов С. І., д-р іст. наук (Сумський державний університет);
Зякун А. І., канд. іст. наук (Сумський державний університет);
Льницький В. І., д-р іст. наук (Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І. Франка);
Каганов Ю. О., д-р іст. наук (Запорізький національний університет);
Камьонка М., д-р габ. (Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie, Польща);
Король В. М., канд. іст. наук (Сумський державний університет);
Котляр Ю. В., д-р іст. наук (Чорноморський національний університет ім. П. Могили, м. Миколаїв);
Куліш А. М., д-р юрид. наук (Сумський державний університет);
Лебідь А. Є., д-р філос. наук (Сумський державний університет);
Лобко Н. В., канд. іст. наук (Сумський державний університет);
Нестеренко В. А., канд. іст. наук (Сумський державний університет);
Черкасов А. А., д-р іст. наук (Cherkas Global University, США).

Видання рекомендоване до друку рішенням вченої ради
Навчально-наукового інституту права СумДУ
(протокол № 9 від 16.06.2022 р.)

Суспільно-політичні процеси в Україні та світі: історія, проблеми, перспективи : матер. ІХ Всеукр. наук.-практ. конф. (Суми, 29 квітня 2022 р.) / ред. колегія : В. М. Власенко, А. В. Гончаренко, С. І. Дегтярьов та ін. – Суми : Сумський державний університет, 2022. – 433 с.

До збірника увійшли наукові статті та повідомлення викладачів, студентів, учених та аспірантів ЗВО і наукових установ, виголошені в рамках ІХ Всеукраїнської науково-практичної конференції «Суспільно-політичні процеси в Україні та світі: історія, проблеми, перспективи» (Посвідчення УкрІНТЕІ № 1022 від 20 грудня 2021 р.), присвяченої актуальним питанням суспільно-гуманітарних наук.

© Сумський державний університет, 2022

АРТЮХ В'ячеслав Олексійович
кандидат філософських наук, доцент,
незалежний дослідник (м. Суми)

Концепт «русского мира» та українофільство другої пол. XIX ст.

1. Розгляд проблеми використання українофілами концепту «русский мир» дозволяє уточнити специфіку українського національного проекту середини XIX ст. на етапі його виникнення. Ситуація з вживанням поняття «русский мир» добре характеризує той початковий синкретичний етап розвитку української національної самосвідомості, коли вона перебувала ще в складі «общерусскости» і коли «паралельність» українського проекту «общерусскому» ще не усвідомлювалася.

2. У XIX столітті «русский мир» як поняття на означення осібного, цілісного й нерозчленованого історично-релігійно-національного феномену у межах ідеологічного дискурсу розпочало в Російській імперії своє самостійне існування. І одним із перших, хто почав його широко використовувати був відомий російський історик Микола Устрялов (1805–1870). Саме цей історик став провідником тріади міністра народної освіти графа Сергія Уварова (1786–1855) «православ'я-самодержавство-народність» на рівні тогочасної історичної науки. Вже у своїй докторській дисертації «О системе прагматической русской истории» (1836) він багато разів повторює словосполучення «древний русский мир» [15, с. 15, 17, 76, 81], розуміючи під ним добу Київської Русі. Крім того,

М. Устрялов був ще й автором підручників з російської історії для гімназій та повітових училищ, в яких також часто вживав цей термін («Начертание русской истории для средних учебных заведений», перше видання 1839) [16, с. 12]). Отже, під «русским миром» розумівся той початковий період общерусской єдності*, що уможливив її й у всі наступні історичні періоди. Сучасний же для середини ХІХ ст. «русский мир» – це історична єдність східнослов'янських народів («триединая русская нация») та земель їхнього розселення, об'єднаних все тією ж спільною точкою початку – Київською Руссю. У ІІ пол. ХІХ ст. серед російської «читающей публики» цей термін наскільки узвичаївся, що коли в 1859 – на поч. 1863 рр. та у 1871–1880 рр. у Санкт-Петербурзі виходили газети під однаковою назвою «Русский мир», то вже не було потреби в першому номері пояснювати значення їх назв.

У тієї групи письменників, істориків, етнографів, що з середини ХІХ ст. об'єднуються під назвою українофілів термін «русский мир» в цілому вживається у звичному «общерусском» контексті, але з точки зору пізнішої перспективи переростання цього руху в політичний самостійницький проект фіксуються й інші його смисли.

* Між іншим, у ХVІІ ст. можна спостерігати малоросійський варіант вживання поняття «русский мир», що виходячи з грецької традиції звучання слова «Русь» писався як «российский мир». Але, коли, наприклад, у «Киево-Печерському патерику» (1661) говориться про «Российский наш мир» або у листах Богдана Хмельницького до московського царя пишеться як «мир Православный Российский» (1654), то тут ще відсутня ідея «общерусской» єдності і мається на увазі лише єдність всіх людей тієї «Росії», що знаходиться навколо Києва.

3. Здається, першим серед українофілів почав вживати термін «русский мир» Михайло Максимович (1804–1873). У 1850 р., в «Сказании о гетмане Петре Сагайдачном», він уже писав о «самопроизвольной усобицей разрозненных частей русского мира» [12, с. 233], маючи на увазі феодальну роздробленість Русі. У цьому ж році в «Книжной старине Южнорусской» наголошував, що першодрукар Іван Федоров попрацював з великою любов'ю до своєї справи «во всех странах русского мира» [13, с. 304–305].

У «Листах про Богдана Хмельницького» (1859), які він адресував російському історичу Михайлу Погодіну зустрічається думка про значення діяльності Богдана Хмельницького для відновлення єдності «русского мира»: «Я думаю, что мой киевский взгляд на Богдана сойдется с твоим (тобто російського історика Михайла Погодіна – *авт.*) московским в одно русское воззрение, – так же, как Московская и Киевская Русь, – две стороны одного Русского мира, надолго разрозненные и даже противостоявшие друг другу, сошлись воедино – усилиями Богдана» [14, с. 191]. А Київсько-Переяславська земля у нього – це «многострадальная, заслуженная в русском мире земля...» [11, с. 44].

4. Пантелеймон Куліш (1819–1897) розпочинає використовувати термін «русский мир» у 1856 р. у своєму листуванні, але особливо часто цей термін починає зустрічатися з 1874 р, коли він у результаті чергового світоглядного «повороту», розчарувавшись у попередній українофільській діяльності, почав розуміти «правду» російського монархізму і вписувати свої погляди в парадигму «общерусской» національної ідеї. У 1857 р. ж в

епілозі до роману «Чорна рада», який називається «Об отношении малороссийской словестности к общерусской» він пише про мову Київської землі, що повинна була служити зразком для всього «первобытного русскго мира» [7, с. 460], тобто періоду Київської Русі (до речі, первинна назва цієї статті: «О духовном соединении Южной Руси с Северною»).

Ідеологема «русского мира» у нього постає такою собі парадигмою-детермінантою, яка задає спільні умови існування українців (малоросів) і росіян (великоросів) у всі пізніші історичні епохи. У приписках до поеми «Грицько Сковорода», написаній у 1890-х рр., П. Куліш і закликає сучасників будувати свої відносини за зразками такого «правильного» давньоруського минулого [5, с. 517].

«Русский мир» для П. Куліша – це і реальність, і концепт цієї реальності, що як постійне історичне східнослов'янське утворення об'єднує зараз всі «руські народності» (включаючи русинів Австро-Угорщини), існування яких було започатковане добою Київської Русі. Тому «русский мир» не тотожний Московщині чи Великоросії: в русинсько-малорусько-українського народу могли бути (і були) в минулому серйозні конфлікти з Московською державою, але це ніяк не могло похитнути існування єдиного «русского мира» як рамкового концепту. Взагалі, П. Куліш досить боляче реагує на ті численні історичні факти, коли Північна Русь (Московія) намагалася показати свою вищість над Україною (Південною Руссю). Для нього такі факти ставали можливими лише за умови замикання в собі партикулярного московського інтересу і сприймалися ледь не як акт зради спільному «русскому

миру». П. Куліш різко не погоджується з тим, що царська бюрократія намагається зупинити розвиток української мови, мови тієї етнографічної України, яка широко розпростерлася, знову ж, – «серед Руського Світу» [9, с. 405]. А в листі до Сергія Аксакова від 28 листопада 1858 р. П. Куліш критикує політику московської централізації і небажання особисто С. Аксакова визнати українську народність окремою від народності «северорусской», але при цьому не забуває підкреслити, що «мы не перестали и не перестанем считать себя русскими» [10, с. 705]. Далі він пише, що «нам больно видеть ваши стремления обобщить обе Руси, пользуясь тем, что на вашей стороне административная сила». Завершує ж абзац він ніби спеціально для нашого випадку: «Воля ваша, а это не по-русски – это по-московски» [10, с. 706]. І навіть мрії П. Куліша про «воскресіння» України чи творення ним літературної української мови як вияву «словесної автономії» не могли бути виходом за межі «русского мира», бо він завжди є обрїй, за який вийти неможливо. Як бачимо, тут змагання з Великоросією за першість і відстоювання своєї самобутності йде всередині «русского мира» (як до речі й М. Максимовича).

У 1858 р. Куліш пише, що поету Тарасу Шевченку немає рівних посеред «рідного миру Руського» [6, с. 31] (1858 р.). Цим він хотів сказати про важливість значення його поезії як для малоруської, так і для великоруської народностей. А українській літературі, на його думку, призначено було «спасати великий руський сьвіт від його політичної темряви» [5, с. 536] (це вже 1890-ті рр.). Як би там не було, але й українська мова, й література, й творчість

Т. Шевченка постають у нього складовими «русского мира».

Ну, а історичним ворогом «русского мира» постає країна з ширшого, «Слов'янського світу», – Польща, яка колись «розлучила Русь з Руссю». Не дивно, що одну зі своїх статей П. Куліш називає «Галицкая часть русского мира в начале казацко-шляхетской уособицы» [4]. Те ж саме і з Берестейською унією 1596 р. Для нього, це просто «папісти» «хотели уподобить всю Малороссию Польше и навсегда оторвать нас от великого Русского Мира» [8, с. 49]. Інколи він ще вживає й термін «польский мир». Так, серед листів до того ж слов'янофіла С. Аксакова є один цікавий для нас лист від 4 грудня 1856 р., в якому П. Куліш пише про вихід у світ польського часопису «Słowo», що повинен, на його думку, встановлювати ситуацію взаєморозуміння між «польским миром» і «русским миром». До речі, термін «русській мир» в цьому листі вживається 4 рази [10, с. 700–703].

Взагалі, словосполучення «русский мир» у нього часто виникає в переписці з західноукраїнським культурними діячами 1870–80-х рр. (бо вони перебували під умовним «польським миром»), ніби як нагадування їм, що Східна Галичина через переполовинення державними кордонами є «відірваним» шматком «русского мира». З тим «русским миром», який знаходиться в межах Російської імперії Галичину єднає не тільки релігія чи навіть мова, а ще й знання історії походження й усвідомлення місцевим населенням своєї «русскости».

Фактично феномен «русского мира» у Куліша, одного разу виникнувши в часі, потім постає утворенням

надетнічним, надполітичним і навіть надісторичним – це те, що виступає родовим поняття по відношенню видових понять, що означають часткові фактори національного життя.

5. У відомого історика Миколи Костомарова (1817–1885) в його статті «Две русские народности» (1861) теж вживається поняття «русский мир» на означення історичного руху, хоча й самобутніх, але внутрішньо зв'язаних його частин – Великоросії й Малоросії [3, с. 12]. Україна – це, звичайно, осібне етнографічне утворення, але осібне рівно наскільки, щоб межі загальноросійської національної єдності («русского мира») не розривати. Ні великороси без малоросів, ні малороси без великоросів існувати окремо не можуть. Обидві «русськіє» народності у нього з необхідністю доповнюють одна одну. Щоб підкреслити окремішність, специфічність та цілісність «русского мира» Костомаров вживає ще й як синонім метафору «русского материка».

6. У таких же звичних значеннях спільного минулого вживають поняття «русский мир» і Володимир Антонович (1834–1908) та Михайло Драгоманов (1841–1895)). В. Антонович, пишучи в 1882 р. про історію Києва 90-х рр. XIV ст., називає центрами «русского мира» Київ та Москву [1, с. 544]. А М. Драгоманов у «Малороссии в ее словестности» (1870) говорить про вплив «культурной истории Южной Руси» XVI–XVIII ст. на весь «русский мир» [2, с. 7].

7. Таким чином, у текстах українофілів якоїсь конфліктності з поняттям «русский мир» не спостерігається, подається воно в них завжди в позитивних конотаціях. Коли

ми говоримо про «двоєдиність» «русского мира» («Двуединая Русь» у Куліша), то про одноріність і гармонійне існування його частин мова також іти не може. «Русский мир» – це, швидше, суперечлива історично-духовна єдність великоросів і малоросів. А Малороссия-Южная Русь-Україна хоч у чомусь, але завжди осібна частина «русского мира».

Використання в межах концепту «русский мир» тих феноменів українськості, що складуть структуру української колективної ідентичності (мова, культура, історичні міфи) дозволяє зафіксувати первинний стан зародження українського проекту, що ще перебуває в синкретичній нерозчленованості з великоросійським. Як би там не було, але в уявленнях українофілів український народ з його історією, культурою, мовою – це поки що одна з двох гілок «общерусскості», «русского мира». Зміст поняття «русский мир» постає ідеологією «парасолькового» типу – він вивищується над всіма мовно-культурними партикулярностями східного слов'янства цього періоду. Часи ж бо формування паралельного ідеї «общерусскості» українського проекту націєбудівництва, в якому зафіксується стан переходу українського етносу на новий рівень його історичного існування – рівень самостійної державності – ще не настали, а значить був відсутній і відповідний рівень іншування.

1. Антонович В. Б. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие // В. Б. Антонович. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. К.: Либідь, 1995. С. 534–576.

2. Драгоманов М. П. Малороссия в ее словестности // М. П. Драгоманов. Вибране: «... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні». К.: Либідь, 1991. С. 5–45.
3. Костомаров Н. Две русские народности. К.; Харьков: Майдан, 1991. 72 с.
4. Кулиш П. Галицкая часть русского мира в начале казацко-шляхетской усобицы. *Газета Гатиука*. 1876. № 5. С. 90–92.
5. Куліш П. Грицько Сковорода // Твори Пантелеймона Куліша: в 6 т. Т. 2. Львів: Просвіта, 1909. С. 285–386, 514–541.
6. Куліш П. Дві мові, книжня і народня. *Україна: науковий трьохмісячник українознавства*. 1914. Кн. 3. С. 22–34.
7. Кулиш П. Об отношении малороссийской словестности к общерусской (Эпилог к “Черной Раде”) // П. Куліш. Твори: в 2 т. Т. 2. К.: Дніпро, 1989. С. 458–476.
8. Кулиш П. Владимирия, или искра любви. *Київська старовина*. 1998. № 1. С. 41–93.
9. Куліш П. Зазивний лист до української інтелігенції // П. Куліш. Твори в 2 т. Т. 1. К.: Наукова думка, 1998. С. 400–412.
10. Письма П. А. Кулиша к С. Т. Аксакову. *Русская старина*. 1904. Т. 120. С. 693–710.
11. Максимович М. А. Нечто о земле Киевской // М. Максимович. «Киевъ явился градом великимъ...»: Вибрані українознавчі твори. К.: Либідь, 1994. С. 44–48.
12. Максимович М. А. Сказание о гетмане Петре Сагайдачном // М. Максимович. «Киевъ явился градом великимъ...»: Вибрані українознавчі твори. К.: Либідь, 1994. С. 221–236.
13. Максимович М. А. Книжная старина Южнорусская // М. Максимович. «Киевъ явился градом великимъ...»: Вибрані українознавчі твори. К.: Либідь, 1994. С. 300–338.
14. Максимович М. А. Письма о Богдане Хмельницком // М. Максимович. У пошуках омріяної України: Вибрані українознавчі твори. К.: Либідь, 2003. С. 190–257.
15. Устрялов Н. О системе прагматической русской истории. Санкт-Петербург, 1836. 84 с.
16. Устрялов Н. Начертание русской истории для средних учебных заведений. Санкт-Петербург, 1857. 218 с.